

17 декабрь
1993 г.

Кугезе муро

Тачысе номереш савыкталтше автобиографийыштыже Яков Алексеевич йоча годым кочажын кугу — латшым еган — ешыштыже илыме нерген воза. Кочаже икмарда капан, чока могыран, онгылашым йыр авырыше пондашан, йошкарген шогышо чуриян лийын. Тудо изи Япыкым пеш йоратен, йўдым воктеныже малтен, онгай деч онгай йомакым каласкален. Изи икшыве колыштмо лугычак омо тўняшке пурен кая улмаш. Да эрлэшыжым эрдене йодын: «Кочай, саде йомакет кузерак пытыш, мый вет мален колтенам...» Шонго кугыза уныкан кумылжым шуктыде кодын огыл.

Йомакысе герой-влакын пўрымашышт нерген колыштмыжо Япыкын фантазийжым виягдаш полшен. Лудаш-возаш тунеммекеже, поснак Ронго школышто улмыж годым, самырык ег книгалан шўмешкен. Тунам марла книга моткоч шагал улмаш, сандене тўн шотышто рушла лудаш пернен. Пушкин, Гоголь, Кольцов да молат Вончидўр рвезын йоратыме писательже лийыныт. Конешне, тунам тудо шке гыч возымо нерген шоналтенат огыл. Тыгай шонымаш варарак, 20-шо ийла тўнгалтыште, шочын. Тунам самырык туныктышо, «Йошкар кече» газетын ялкоржо заметка дене пырля изирак ойлымашымат сераш кумылангеш.

«Корак» лўман ойлымаш книгаг лукмеке (1929), Я. Элексеин кугурак пашалан пижеш — «Ормўк» повестьым воза. Тыште марий калыкын ожнысо илышыжым ончыкта. «Вигак каласена: автор историй гыч налме илыш сўретым, тунам илыше ег-влакын чын тўсыштым, чын койыш-шоктышыштым, чын илыш-йўлаштым моштен, онгайын сўретлен», — ойлалтеш критик-литературовед А. Асылбаевын статьяштыже.

«Ормўк» почешак Яков Алексеевич вес кугурак произведенийым воза. Ты гана сюжет негызлан шке пошкудыжын, Гаврил Русановын, илыш-корныжым налеш, эсогыл лўмжымат васталтыде кода. Тиде марий Октябрь революций деч ончыч Россий мучко шуко ужын коштын. Но йорло кресанык брдыж кундемлаште шкаланже пиалым, поро илышым муын кертын огыл. Пўрымаш тудым шочмо Вончидўрышшак пўртылтен конден. Кок пошкудо, кокла ийготан Япык ден шонго Кавырля, ваш-ваш мутланен, шуко шагатым эртареныт. Писатель тиде каласкалымашке шке гыч

нимом ешарен огыл. Тыге кугыжан Российыште тыглай шемерын кузе йўсланымыж нерген документ сынан произведений шочын. «Кавырля илышыж гыч ойлымаш» (вуймутшат, жанржат иктеш тыге палемдалтыныт) икымше гана «У вий» журналеш 1934-1936 ийлаште лектын.

«Тоймак тукум» повестьым писательын иктешлыше чон саскажлан — йўксў мурыжлан — шотлашлиеш. Умыржын пытартыш ужашыжым Яков Алексеевич лач ты пашалан пуэн. Но книгаг тичмашын савыкталт лекмыжым ужын шуктен огыл.

Повестьыште кодшо курым мучашсе да ты курым тўнгалтышысе илыш ончыкталтеш. Тиде жапыште элыштына капитализм вияг толын, тудын шыде шўлышыжў кугу олала деч тораште улшо марий ялыштат утыр шижалтын. Произведенийыште ик тўн верым марий кокла гыч лекше поян Изибайын образше налеш. Шке жапыштыже ме, лудшо-влак, тудын окса верч толашымыжым йордымў, у саманлан келшыдыме койышлан шотленна. А таче илыш орава мўнгешла пўрдаш тўнгалын. Мемнан шинча ончылнак изибай-влак кече еда пошат.

«Тоймак тукум» рушлашке кусаралтын да «Это было в Тоймаксоле» лўм дене савыкталтын. Чын, тушко кумшо ужаш пурыде кодын, тунам эше возалтын огыл улмаш. «Ормўкат» у сыным налын: 1969 ийыште поэт В. Колумб повесть негызеш инсценировкым серен, да тудым марий телевидений модын ончыктен.

Сылнымут паша Яков Алексеевич деч кугу вийым да тыршымашым йодын. Но тудо тўн сомылжылан тидым огыл, а йоча-влакым туныктымым шотлен. Учитель семын классышке первый гана коло ияш улмыж годым пурен, да лийын тидыже шочмо вер деч тораште, эрвел марий-влакын илыме Уялыште (кызыт Татарстанысе Кукмор район). Армийыш налмыштлан кўра кок гана — икымше империалистический сар жапыште да элнам Гитлер деч аралыме годым — лийше кўрылтышым шотлаш огыл гын, Я. Элексеин ўмыржў мучко школышто ыштен.

Тудлан директорат (тунам такше вуйлатыше маныныт), завучат лияш пернен. Но кеч-могай должно-

стышты шоген гынат, йоратыме пашалан уло вий-куатшым пуэн. Шўм йўлен тыршымыжым, кугу усталыкшым аклен, Яков Алексеевичым 1949 ийыште Трудовой Йошкар Знамя орден дене наградитленит. Шуко грамота ден диплом кокла гыч эн шергыжлан РСФСР Верховный Совет Президиумын Почетный грамотыжым шотлен. Тудым сай пашажлан 1960 ийыште пуэнит. Теве мом поснак палемдыде ок лий: илыш дене тўр ошкылаш манын, Я. Элексеин, ийготым да ешан-шочшан улмыжым ончыде, Марий пединститутыш заочно тунемаш пурен да 1938 ийыште дипломым налын.

Южо ег вийвал ийготышто улмыж годымат мер паша деч шылаш, ўмыржым ласкан илен эртараш тўча. Яков Алексеевич йоршын вестўрлў айдеме лийын. Кызыт шоналтет да чаманенат колтет: ялсовет депутат, колхозысо парторг, ревкомиссий председатель, агитатор да пропагандист улмыж дене шуко жапшым огеш йомдаре гын, тудо эше мыняр ойлымашым, легендым, очеркым возен кертеш ыле. Эсогыл пенсийыш лекмекшат, калыклан пайдале лияш тыршен. «Мый ынде пенсионер улам, — возен писатель 1958 ий мучаште. — Кызыт мыланем 65 ий. Туге гынат, кызыт ласкан илен кертам гынат, паша деч посна шинчен ом сенге. Ынде кум ий лияш «Красный Октябрь» колхозысо ревизионный комиссий председательлан ыштем. Тыгак чўчыкыдын калык коклаште лиям, элысе, районысо да колхозысо паша, нерген каласкалем, вес элласе увер-влакым умылтарем. Тылеч посна шкемын йоратыме творческий пашалан — прозылан — вниманийым ойырем...»

1963 ий декабрыште уло Морко кундем Я. Элексеинлан 70 ий теммым палемден. Тудын пайремышкыже писатель-влак С. Эман (Ибатов), А. Мичурин-Азмекей, Макс Майн, И. Осмин, В. Колумб миеныт. Но тылеч вара Яков Алексеевич талук утларак гына илен. 1965 ийын визымше кечынже тудын шўм кырымым чарнен.

Я. Элексеин — марий сылнымутлан негызым пыштыше-влак кокла гыч иктыже. Тудын лўмжў да пайдале калык шўмыштў ила, возымыжым у деч у тукумлашеш, кугезына-влакын кузе илымыштым пален налашеш. Г. ЗАХАРОВ.

Яков Элексеин:

«ПАШАМ ЫШТЕНАМ ЧОТ, ИЛЕНАМ САЙЫН»

Писатель шке илыш-корныж нерген каласкала

Мый, Алексеев Яков Алексеевич, почынам Казанский губерний, Царевкокшайский уезд, Себеусадский волость, Вончдур ялеш 20 декабрьште 1893 ийын. Ачий, Якимов Алексей, шотлалтын икмардан илышанлан. Мыйын уш пураш тунгалме годым ешыштына улыт ыле 17 ег: кочай ден кувавай, кон кугызай икшывышт дене, ачийын вич ег. Нунын кокла гыч иктыштат лудын-возен моштен огытыл. Мемнан еш пел пашажым чодыраште эртарен: смола заводым ыштеныт, пуым, пырням руэн, Ушутыш луктыныт, Озагыш чодыра гыч лекше сату дене коштыныт. Неграмотный лийыныт гынат, рушла, татарла сай мутланеныт, шуко илышым паленыт, шуко оян лийыныт, сай айдеме улыт ыле, мыйт нуным пеш йоратем ыле.

Пырля илымына годым Японий дене сар лие, мый тунам первый классыште тунемам ыле. Кугызаймыт Озаг гыч «Русское слово» газетым налын толыт да тудым кугызаймытлан лудам ыле. Мом лудынам — ом шарне. Очыни, сар нерген лудыктеныт. Ачийын, кугызаймытын, моло пошкудынат тошто илыш нерген мутланымышт мыйын ушешем мондыдымашын кодын.

Кочай ден кувавай колымеке, изак-шоляк-шамыч ойрылышт — оралте

пайлалте, мланде, вольк пайлалте, чылажат иземе. Садлан ачийын ий гыч ийышке кочкаш кинде ситыдыме лие, ий гыч ийышке еглан пуышаш парым гыч лекдыме лие. Мыланемат тунемаш йосö лие, кечым коден кошташ тунгалынам, южо ийынже коштынат омыл. 1905 ийысе революцийн мемнан кундемыш кузе шижтарымыжымат изишак шарнем. «Кугыжа дече вагон дене мландым пуаш, илышым саемдаш йодмо кагаз погынен, но кугыжа тудо йодмым огеш шукто, садлан олесе, ялысе ег-шамыч бунтоваят, нунылан кугун тунемешшамыч полшат», — маныт ыле. Мемнан кундемыште (мыйт) «Рабочий Марсельезым» пеш мурат ыле, тудыжым чодыра гыч, сплав гыч тунем толыныт.

1906 ийыште, июль тылзыныте, староста кугыжан манифестшым ял собраныйыште лудыктен кошто. Манифест лудаш мыйым шогалтыш. Лудмем годым шкенан ял марий Петров Тимофей мыйын кидгычем манифестым

шупшын нале, «кугыжа мыланна огеш полшо» манят, манифестым кушкед шуыш. Тудым тудо кечак арестовайышт. Вара следствий тунгале, лучко наре свидетель деч (тушко кок кугызай, мый пуренна) кум кутышын йодыштыч. Чыла йодмышт годымат «тудо уш шинчыдыме

йүшö ыле, нимомат шинчен огыл» манме дене пел ий гыч освобоditлышт.

Начальный школым тунем пытарымеке, Аринский двухклассный школышто кок ий тунемынам. Тушто нужна егын икшывыжлан көра тылзылан 3 тенге стипендийым налынам. Почешыже Ронгинский второклассный учительский школышто тунемынам. Тудо школым, первый ден второй классан (школа грамоты) школышто туныкташ лийме учительский правам налын, 1913 ийыште тунем лектынам. Тудо ияк Мултанский братства св. Гуррия школыш (Мамадыш уезд Казанский губерний) туныкташ пуренам. Тунеме да туныктымо дене пырля художественный литературым лудаш пеш йоратем ыле. Пушкин, Гоголь, Некрасов, Кольцов, Никитин, Короленко мыйын йоратыме писателем лийыныт.

1916 ий 1 январь гыч 1918 ий марте первый империалистический войнаште лийынам, кок ийыште коло тылзыже эре фронтышто ылым. Февральский ден Октябрьский революций годым фронтышто лийынам. Специальностем пулеметчик ыле, званием — рядовой солдат. Февральский революций лиймеке, мыйым полкысо солдатский депутатлан сайленят, пырля командный канцелярийыш пи-

сарьлан налыныт. Фронтгыч Украинеш Рада образоватлалтме дене демобилизоватлалтынам.

Армий гыч толмеке, ик ий ялсоветыште пашамыштенам: совет властым организоваж, тудым руководитлаш, пенгыдемдаш полшенам. Армий гыч толмекак, «Ужара» газетым налаш тунгалым. «Йошкар кече» шочмекше, селькор лийынам. Селькор паша дене кум гана Йошкар-Олаште лийше конференцийыште участвоватленам.

Тошто йосö илышым, тошто илыш-йүлаште келшыдымыжым, тудо пижын толмыжым ончыкташ, у илышыш шупшаш тыршыме мыйым литератур пашаш пижаш үжын. Тидын дене мый тыгыде рассказым возымашке ушненам. «Нужна ий» первый расказем 1924 ийыште печатлалтын. Тиде расказыште 1921 ийыште лийше нужна ийыште калыкын орланымыже, колымыжо, совет властын полшымыжо ончыкталтын. 1925 ийыште куд расказ печатлалтын: «Кочайын мутшо», «Коремтүр Пётр», «Шедра», «Изи пионер», «У вургем чонлан пижеш», «Пушентын пайдаже»...

Южо расказ нерген посна каласаш күлеш. «Кумыж эртне» граждан сар жапым ончыкта, тунам война гыч шылын толшо дезертир-шамыч погыненыт. Нунын дене ялыште кучедалаш мыланемат чот

логалын. Рассказыште дезертир вашгареш общественный мненийым организоважлаш үжмө. «Коракыште» 1925-1928 ийласе жап сүретлалтеш. Тунам яллаште машинный товариществом, вашполыш комитетым, ял озанлык кружокым кумдан организоважлаш, мландым у йон дене обработатлаш, сай урлыкашым ямдылаш күлын. «Корак», тошто пашам кудалтен, у йоныш үжеш.

«Ормөк» 1932 ийыште печатлалтын (кок ий редакцийыште йомын киен). Ачийын, кугызаймытын, пошкудын тошто илыш нерген кутырыма гыч налме. Шылшым шыжым йүлатымаш, порт тувыраш онгам шотлынам, салтакыш ужален колтымаш чынак лийын. Йолашдыме Лотаят тошто поянын икшывыжак.

«Кавырлян илышыже» чынак лийма гыч налме ойлынам. Нужна, тулык егым тошто илыш куш шуктен, мом ыштыктен огыл. Кавырля — тошто илышын корныштыжо тужем гыч иктыже. Рассказыште Кавырлян илышыжым веле огыл, но йылмыжымат кучылтмо. Кавырля — мыйын пошкудем, кызытат ила. 1934 ий деч вара школышто эре ответственный пашамыштымем дене — теве директор, теве завуч, адак колхозыштат шуко полшымо дене литератур пашам

күрлаш логале.

Отечественный войнаы годым 1942 ийыште армияшышке каенам, служитленам военно-воздушный академияшыште рота охраны манмаште: Война чарнымешке пел жапше подсобный озанлыклан Юлышто колым кучымаште лийынам, вес пельже вещевои складыште кладовщиклан шогенам. Война жапыште «Мадар ер» луман ик очеркым возенам, печатлалтын альманахеш. Война деч вара кок повестьым возенам, иктыштат печатлалтын огыл, шке денемак. Кызыт Маргосиздат йоча сборником ямдыла, тушко 2-3 йоча рассказым пуынем, южыжым приниматленат улыт.

Мыйын эре ыштыме пашам — школышто икшывым туныктынам. Тений 38 ийлан туныктем, шочмемлан тений 20 декабрьыште 60 ий темеш.

Пашамыштенам чот, иленам сайын. Война жапыште армияшыште лиймылан, школыштат пашам сайын ыштымылан правительство «За победу над Германией» да «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941-1945 гг.» медаль-влак дене наградитлен. Школышто пашам сайын ыштымылан Трудовой Йошкар Знамя орден дене наградитлен.

Я. АЛЕКСЕЕВ
(ЭЛЕКСЕЙН).
1953 ий 25 ноябрь.